

АБ НЕКАТОРЫХ АСПЕКТАХ ПЕРАКЛАДУ З УЛІКАМ СЕМАНТЫЧНАЙ СТРУКТУРЫ СКАЗА

Традыцыйна прынята лічыць, што сэнс любога выказвання складаюць лексемы: аднак аўтары шэрагу лінгвістычных прац (Н. Д. Аруцёнава, А. В. Бандарка, В. А. Звёгінцаў і інш.) уносяць значныя карэктывы ў паняцце сэнсу выказвання (сказа). У гэтых даследаваннях асобная роля адводзіцца структуры выказвання, і лексічнае значэнне слова праяўляе сябе толькі ў гэтай структуры. Больш таго, у асобных выказваннях словы выконваюць нехарактэрныя ім ролі альбо выступаюць у неўласцівым ім значэнні. Б. Ю. Норман у сваёй кнізе «Синтаксис речевой деятельности» дае прыклады, калі лексічнае значэнне слоў як бы страчваецца, і ў сінтаксічнай структуры яны выконваюць ролю своеасаблівых знакаў-джокераў¹. Атрымліваецца, што сэнс выказвання не заўсёды складаецца з лексем, якія ўваходзяць у той ці іншы сказ. Такім чынам, для вызначэння сапраўднага зместу выказвання (што з'яўляецца неабходнай умовай для адэкватнасці перакладу) неабходна высветліць сярод іншых асаблівасцей і сінтаксічную структуру сказа.

Сэнс выказвання залежыць ад шэрагу фактараў, якія неабходна мець на ўвазе пры дэкадзіроўцы тэксту. Цікавымі, на наш погляд, з'яўляюцца такія канкрэтныя фактары, як устаўкі, якія па свайму паходжанню маюць рэлятыўнае значэнне. Аналіз тэкстаў паказвае, што менавіта яны ўплываюць на сэнс выказвання і ўсяго тэксту. У артыкуле будуць выяўлены асобныя моманты сінтаксічнага кампанента сэнсу выказвання, і перш за ўсё, састаў прапазіцыі.

У лінгвістычнай літаратуры паняцце «прапазіцыі» раскрывалася ў шэрагу даследаванняў (Е. В. Падучавай, І. Б. Далінінай, Ц. П. Ломцева, В. А. Звёгінцева, М. І. Чэрамісінай). Так, напрыклад, Е. В. Падучава лічыць, што гэта патэнцыйны канцэпт сказа, ці такі сэнс, які вызначаецца ў мове прэдыкатыўнай групай². У прэдыкатыўную групу ўваходзяць словы, якія служаць запаўненню яго семантычнай валентнасці. Гэта могуць быць рознага роду словы: звязкі, інтэнсіянальныя апэратары (такія, як *магчыма, неабходна, лічыць, баяцца*). У складзе прапазіцыі гэтыя словы ў якасці суб'ектыўнай ацэнкі характарызуюць рэчы і з'явы, якія закрануты ў выказванні. Такім чынам, сэнс выказвання падзяляецца на аб'ектыўную семантычную канстанту (семантычнае ядро) і суб'ектыўную пераменную (мадальнасць). Гэта азначае, што прапазіцыя мае рэляцыйную структуру, якая складаецца з прэдыката і актантаў. Н. Д. Аруцёнава дае наступнае азначэнне прапазіцыі: «Пропозиция — семантический инвариант, общий для всех членов модальной и коммуникальной парадигм предложений и производимых от предложения конструкций (номинализаций)»³. У артыкуле часткова будзе вызначана роля актантаў пры змяненні семантычнага ядра ў складзе прапазіцыі. Намі быў праведзены аналіз першага раздзела рамана А. Камю «L'Étranger»⁴ на мове арыгінала (французскай) і пераклады на рускую і беларускую мовы. Па ідэйных і мастацкіх асаблівасцях гэты твор цяжкі для перакладу на іншыя мовы. Улічваючы гэта, перакладчыкі павінны былі данесці да чытача сэнс філасофіі экзістэнцыялізму: адчуванасць галоўнага персанажа ад людзей, якія акружаюць яго, ад свету зямнога наогул (хаця ён прымае гэты свет і жыве ў ім).

Па-рознаму рашаюць гэту задачу перакладчыкі Н. Нямчынава, Н. Галь (на рускую мову)⁵ і З. Колас (на беларускую мову)⁶. Кожны з перакладаў па-свойму цікавы і па-свойму, з улікам асаблівасцей мовы, адлюстроўвае сэнс твора. Што неабходна ўлічваць, каб не разбурыць семантыку твора?

На наш погляд, гэта ўважлівыя адносіны да асаблівасцей структуры глыбіннага сінтаксісу, калі нават нязначныя змены ў сказе могуць уплываць на сэнс выказвання.

У прааналізаванай намі частцы перакладу на беларускую мову заўважана, што ў беларускіх сказах часцей (на 50 %) сустракаюцца такія лексемы і часціцы, як *нешта, праўда, вядома, вось, урэшце, даволі, напэўна*. У тэксце рускага перакладу такіх слоў значна менш (на 26 %).

Указаныя словы — гэта не проста мадальныя лексемы: яны выконваюць у структуры сказа пэўныя ролі пад «кіраўніцтвам» прэдыкатнай групы. Тым самым паняцці гэтых слоў пашыраюцца і яны атрымліваюць назву рэлятываў. Гэты тэрмін увёў М. В. Ляпон⁷, вызначаючы «нетрадыцыйную ролю» службовых часцін мовы, калі яны (напр., злучнікі і іх аналагі, а таксама ўводныя словы) валодаюць пэўным сэнсавым патэнцыялам, што робіць іх паўнапраўнымі адзінкамі слоўніка. Акрамя гэтага, словы тыпу *вось, напэўна, даволі ў* структуры сказа становяцца знакамі суб'ектыўных адносін і ствараюць ацэначную сітуацыю, якая можа змяніць семантыку выказвання. Значная колькасць рэлятываў у беларускім тэксце робіць сказ рухомым і дынамічным, набліжае яго па стылістыцы да гутарковага маўлення. Мастацкі твор лёгка ўспрымаецца і па-свойму захапляе развіццём дзеяння. Для рускага перакладу больш характэрна напружанасць, якая дасягаецца асэнсаваным выбарам пэўных тыпаў сказаў (безасабовых, назыўных), а таксама малой колькасцю рэлятываў.

На семантыку выказвання пры перакладзе можа ўплываць і выбар тыпу сказа (простага — складанага, безасабовага, назыўнага і інш.).

Характэрнай рысай сінтаксісу французскага сказа з'яўляецца вербальна-цэнтрызм прэдыкатыўнай асновы (па канцэпцыі Л. Тэньера). У французскім тэксце пераважаюць двухсастаўныя сказы, у якіх дзеяслоў нясе ў сабе асноўную семантычную нагрузку. У творы часцей за ўсё сустракаюцца простыя сказы, а са складаных — складаназалежныя. Пры параўнанні тэкстаў арыгінала і перакладаў было заўважана, што прыблізна такая ж колькасць указаных сказаў, як і ў арыгінале, у тэксце З. Коласа і Н. Нямчынай. Значна адрозніваецца тэкст Н. Галь, у якім амаль што ў два разы больш бяззлучнікавых сказаў (56 супраць 25). У беларускім перакладзе менш безасабовых сказаў (8 супраць 17). Колькасць сказаў з аднатыпнымі характарам прэдыкатыўнай асновы ў арыгінале і ў беларускім перакладзе прыблізна аднолькавая. *Вось прыклад характэрных тыпаў сказаў пры перакладзе: J'ai pensé aux colleges du bureau. — Я падумаў пра сваіх прыяцеляў на службе. — Вспомнил о сослуживцах; Je suis entré. — Я увайшоў. — Вхожу; Je comprends. — Разумею. — Понятно; Elle avait raison. Il n'y avait pas d'issue. Яна мела рацыю. І так, і гэтак — выйсця не было. — Да, праўда. Выхода не было.*

Як бачым, двухсастаўныя сказы тэксту перакладу адпавядаюць таму ж тыпу сказаў у арыгінале. У тэксце Н. Галь больш аднасастаўных сказаў, і гэта невыпадкова. Перакладчык асэнсавана выбірае той сінтаксічны тып сказа, які больш удала выконвае эстэтычныя задачы мастацкага твора. Аднасастаўныя, назыўныя, бяззлучнікавыя сказы ў рускім перакладзе падкрэслваюць той псіхалагічны стан, у якім знаходзіцца галоўны персанаж рамана. У беларускім тэксце, дзякуючы пераважнай колькасці двухсастаўных сказаў, адчуваецца больш дзеяння. У канструкцыях такога тыпу дзеяслоў нясе ў сабе асноўную семантычную нагрузку. Тыпы беларускіх сказаў па структуры фармальна вельмі падобныя да французскіх. Але гэтага недастаткова, каб выразіць сэнс выказвання. Беларускі пераклад па-свойму вырашае эстэтычныя задачы, уносячы цікавыя рысы і яркія колеры. У рускім жа тэксце адчуваецца псіхалагічная напружанасць.

Як звязаны сэнс выказвання з яго граматычнымі (у прыватнасці, сінтаксічнымі асаблівасцямі)?

А. П. Юдакін⁸, адказваючы на гэтае пытанне, развівае ідэю, якую ў свой час прапанаваў Уорф, аб унутранай сувязі і вызначальным уплыве мовы на мысленне, ўспрыманне свету і нават на паводзіны чалавека. А. П. Юдакін паслядоўна параўноўвае катэгорыі мыслення (лагічныя катэгорыі) з граматычнымі. Пасля падрабязнага аналізу асобных граматычных катэгорый індаеўрапейскіх моў аўтар прыходзіць да высновы, што змены ў граматыцы мовы (страта адных граматычных катэгорый і з'яўленне новых) прыводзяць да змен у структуры мыслення. Нас гэта цікавіць у сувязі з тым, што змены ў структуры сказа (колькасць рэлятываў, тып сказа, злучнікі) могуць дапаўняць асобныя рысы у сэнс выказвання (тэксту).

Гэта асаблівасць была заўважана пры параўнанні структураў французскага, беларускага і рускага сказа пры перакладзе.

Граматыка французскага сінтаксісу даволі простая і лагічная. Гэтай логікі прытрымліваецца перакладчык З. Колас. Просты двухсастаўны сказ, як правіла, адпавядае такому ж сказу арыгінала. Пры агульнай колькасці простых сказаў 208 у першай частцы рамана, колькасць двухсастаўных французскіх і беларускіх практычна супадае (155—157). У рускім перакладзе больш аднасастаўных сказаў (51 супраць 35 у беларускім варыянце), больш безасабовых і назывных сказаў (17 і 14 супраць 8 і 3 ў беларускім перакладзе).

Вялікая колькасць бяззлучнікавых сказаў у рускім перакладзе (56 супраць 25 у беларускім) стварае семантычную напружанасць выказвання. Гэта адпавядае эстэтычным мэтам перакладчыка: адлюстраванне асобных момантаў рэчаіснасці, якія характарызуюць псіхалагічны настрой галоўнага персанажа. Таму ў рускім перакладзе больш бяззлучнікавых і безасабовых сказаў. Напрыклад: *J'étais très étonné parce que je ne la connaissais pas.* — *Мяне гэта вельмі здзіўляла, бо я зусім не ведаю яе.* — *Очень странно, совсем незнакомая женщина.*

Такой семантычнай напружанасці не назіраецца ў беларускіх сказах. Разрадка адбываецца дзякуючы большай колькасці рэлятываў і складаназалежных сказаў. Такія словы, як *яшчэ, ну, тут, вось* характэрны для беларускага тэксту. Дзякуючы гэтым словам, а таксама больш поўнаму саставу сказа, не адбываецца кампрэсіі і рэдукцыі, якія характэрны рускаму тэксту пры перакладзе: *Il y avait aussi le sommeil.* — *Ну, і пасля яшчэ — сон. І яшчэ сон.*

Як бачым, нават нязначныя змены ў структуры сказа блізкароднасных моў (рускай і беларускай) прыводзяць да значных змен у семантыцы выказвання. Рэлятывы, дабаўленні, злучнікавыя словы, якія не ўваходзяць у склад прапазіцыі, уплываюць на яе. Не ўлічваючы гэтай заканамернасці, значыць не данесці дакладна сэнс тэксту пры перакладзе.

Сістэмны аналіз тэксту мастацкага твора патрабуе ўлічваць мноства фактараў, якія бяруцца ў комплекс і вывяляюцца ў той праекцыі тэмы і ідэі, якая задумана аўтарам. Адным з такіх фактараў з'яўляецца метафара, у якой скацэнтраваны і эстэтычныя вартасці, і нават філасофская канцэпцыя твора. У нашым разуменні метафара — гэта не проста тып пераноса значэння (напр., нос карабля), а «канцэпт», ці той кампанент структуры, які ўваходзіць у састаў прэдыкатнай групы.

Семантычны дыяпазон метафары дастаткова шырокі і стварае праблему адэкватнага выбару патрэбнага слова (ці словазлучэння) пры перакладзе. Калі метафарычнаму выказванню тэксту арыгінала адпавядае неметафарычнае выказванне — параўнанне, ці аўталагічнае выказванне ў перакладзе, то змяняецца тая асобая сувязь паміж аўтарам і знакам, якім ён карыстаецца: прагматычна маркіраваныя метафарычныя выказванні замяняюцца на больш ці менш нейтральныя.

Перад перакладчыкам заўсёды стаіць праблема дакладна данесці сэнс арыгінала. У нашым выпадку цяжкасці сустракаюцца ўжо пры перакладзе назвы твора. Вельмі складана знайсці адпаведную метафару французскай назве *l'étranger*. У рускім тэксце з магчымых варыянтаў (чужой, несуществующий, посторонний) выбрана назва «Посторонний»; у беларускім — «Чужаніца». У параўнанні з рускай назвай, беларускае слова больш дакладнае. «Чужаніца — чалавек, які па духу, поглядах і пад. чужы якому-н. асяроддзю»⁹. Не менш складана для перакладчыка, як ужо гаварылася, скацэнтравана перадаць філасофію экзистэнцыялізму А. Камю.

У сувязі з гэтым цікавай, на наш погляд, з'яўляецца гіпотэза аб канцэптуальных сістэмах у працэсе камунікацыі. Аналізуючы працы замежных структуралістаў (Н. Хомскага, Л. Ельмслева, Дж. Осціна), Р. І. Павіленіс¹⁰ прыходзіць да высновы, што самі канцэпты (сэнс выказвання) не вызначаюцца толькі вербальнымі сродкамі. Сістэма кадзіравання канцэптаў уключае ў сябе сацыяльныя і псіхалагічныя асаблівасці. Такім чынам, ствараецца цэлы комплекс семантычных адзінак у рамках пэўнай структуры (мадэлі). У розных мовах структура гэтай мадэлі «напаўняецца» па-рознаму.

В. М. Сяргееў прапануе сваю канцэпцыю, у якой разглядае тэкст як асобую сістэму з пункту гледжання выяўлення структуры ведаў, г. зн.

кагіталогіі¹¹. Аўтар уводзіць паняцце «мадэлі свету». Ён адзначае, што мова — гэта павярхоўная структура, якая выражае глыбінныя канцэптуальныя канструкцыі — веды «мадэлі свету», аперацыі над якімі стварае кагітывная сістэма чалавека ў працэсе ўспрымання і параджэння мовы. Асобая роля адводзіцца метафары як сродку стварэння такіх «мадэляў свету». Метафарызацыя пры зносінах у працэсе камунікацыі (перакладзе) улічвае некалькі аспектаў, у тым ліку і тыя, што тычацца філасофскіх фактараў ў лінгвістыцы.

Перадача сэнсу пры перакладзе з адной мовы на другую — гэта шлях інтэрпрэтацыі канцэптуальных сістэм тэкстаў гэтах моў; канцэптуальная сістэма ў такім разуменні не сукупнасць правілаў ужывання моўных выразаў і не звод «энцыклапедычных ведаў аб свеце», а сістэма інфармацыі, якая адлюстроўвае пазнавальны вопыт індывіда. Толькі ў адносінах да канцэптуальных сістэм і таго, што з'яўляецца агульным для іх, можна гаварыць аб агульнасці разумення. Не ўлічваць гэтай заканамернасці, значыць недакладна данесці сэнс выказвання ці цэлага тэксту пры камунікацыі ці пры перакладзе з адной мовы на другую.

Бяручыся за арыгінальны тэкст, перакладчык павінен зразумець канцэпцыю твора, яго псіхалагічныя і культурныя асаблівасці. Неабходна ўлічваць заканамернасці мовы, у якой змены ў структуры сказа могуць уплываць на сэнс выказвання. Н. Галь вельмі ўдала знайшла тую форму, якая адлюстроўвае псіхалогію галоўнага героя твора: адчужанасць ад асяроддзя і людзей. Простыя і кароткія сказы (ў асноўным назывныя і базасабовыя), адсутнасць якіх-небудзь уставак, малая колькасць рэлятываў, злучнікаў толькі падкрэсліваюць, фіксуюць тыя моманты, якія характарызуюць экзістэнцыяльную атмасферу рамана.

На наш погляд, існуе псіхалагічнае абаснаванне таму, што перакладчыкі часцей выкарыстоўваюць рознага рода ўстаўкі, дапаўненні да тэксту. Патрэбна значная колькасць часу і інтэлектуальнай работы, каб знайсці патрэбны эквівалент. Рэлятывы — гэта своеасаблівыя прыпынкі на шляху да ўдалай метафары.

Пры перакладзе з адной мовы на іншую, асабліва пры іх блізкароднасці, прамое следаванне сінтаксічнай форме не дае «гарантый» на тое, каб адэкватна выразіць некаторыя моманты сэнсу выказвання. Адна з функцый мовы — адлюстраваць асаблівасці мыслення і асаблівасці нацыянальнага характару (тое, што часта называюць менталітэтам). Большая колькасць рэлятываў (устаўных слоў, злучнікаў), двухсастаўных сказаў (пераважна складаназалежных) робяць беларускую мову ў варыянце перакладу З. Коласа больш меладычнай, павольнай і лёгкаўспрымальнай. Яна быццам падкрэслівае, што беларускаму менталітэту характэрны разважлівасць, павольнасць, памяркоўнасць.

Аднак у той жа самы час перакладчык, адыходзячы ад арыгінальнага тэксту (на што як мастак ён мае поўнае права), парушае канцэптуальную «устаноўку» аўтара.

¹ Гл.: Норман Б. Ю. Синтаксис речевой деятельности. Мн., 1978.

² Падучева Е. В. Высказывание и его соотносительность с действительностью. М., 1985. С. 36.

³ Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С. 401.

⁴ Samus Albert. L'Etranger. Le Peste. Moskou, 1969.

⁵ Камю А. Посторонний/Пер. с франц. Н. Галь. Мн., 1986.

⁶ Камю А. Чужаница/Пер. з франц. З. Коласа. Мн., 1986.

⁷ Ляпон М. В. Смысловая структура сложного предложения и текст: К типологии внутритекстовых отношений. М., 1987. С. 14.

⁸ Гл.: Юдакин А. П. Развитие структуры предложения в связи с развитием структуры мысли. М., 1984. С. 6.

⁹ Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. Т. 5. Кн. 2. С. 319.

¹⁰ Павленко Р. И. Понимание речи и философия языка//Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. М., 1986. Вып. 17. С. 387—388.

¹¹ Сергеев В. М. Когнитивные методы в социальных исследованиях//Язык и моделирование социального взаимодействия: Сб. статей. 1987. С. 8.